ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ԵՎ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԿԻՄԵՐՆԵՐԻ ՈՒ ՍԿՅՈՒԹՆԵՐԻ ԳՏՆՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Գարեգին Թումանյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ gstumanyan@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 14.11.2021, գրախոսվել է 15.11.2021, ընդունվել է տպագրության 11.12.2023
ORCID: 0000–0002–6696–0093
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.3-42

Ներածություն

Հայոց բնաշխարհում կիմերների և սկյութների զորաջոկատների առկայությունը փաստագրվել է Աստվածաշնչում, հունա-հռոմեական ու հայ պատմիչների աշխատություններում, նաև ասորեստանյան և ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում: Իհարկե, սեպագիր աղբյուրների տեղեկություններն առավել նախընտրելի են, քանի որ դրանց հեղինակները պատմական իրադարձությունների ժամանակակիցներն են: Սակայն, հնագիտական պեղումների արդյունքների և սեպագիր սկզբնաղբյուրների տվյալների հիման վրա Հայկական լեռնաշխարհում և հարևան տարածաշրջաններում կիմերների ու սկյութների ներկայության վերաբերյալ մեր պատկերացումները կարող են զգալիորեն ընդարձակվել և ամբողջանալ, եթե հարցի առնչությամբ քննության առնվեն նաև Աստվածաշնչի ու պատմիչների հաղորդումները:

Աստվածաշնչի տեղեկությունները

Կիմերների և սկյութների մասին վկայություններ կան Աստվածաշնչում: Ըստ ժողովուրդների աղյուսակի կամ էպոնիմների ցանկի, Ասքանազն ու Թոգարմա-Թորգոմը Նոյի թոռան և Հաբեթի որդու՝ Գոմերի որդիներն են[1]: Եզեկիելի մարգարեության համաձայն, Աստված խոստանում է Իսրայելի ժողովրդի դեմ ուղարկել «Գոմերը և նորա բոլոր գունդերը»[2], այսինքն՝ կիմերներին[3]: Հին կտակարանում հանդիպում է սկյութների վերաբերյալ մեկ այլ

---

[1] Աստվածաշունչ 1922, 9-10 (Ծննդոց, Ժ):

[2] Աստվածաշունչ 1922, 940 (Եզեկիել, ԼԸ): Հայերեն թարգմանության «գունդ» եզրը լավագույն ձևով է բնորոշում հեծյալ ջոկատներից կազմված կիմերական (և սկյութական) շարժուն զորամիավորումների կառուցվածքը: Նույն տեղում խոսվում է նաև սկյութական *գոգ* ցեղախմբի և նրա էպոնիմ *Գոգի* մասին:

[3] Ղափանցյան 1940, 218, Дьяконов 1956, 246, Пиотровский 1959, 237, Ադոնց 1972, 311:

հնագույն հիշատակություն: Երեմիա մարգարեին է վերագրվում Բաբելոնի դեմ ուղղված հետևյալ կոչը. «...հրաւիրեցէք նորա դեմ Արարատի, Միննիի և Ասքանասի թագավորությունները...»[4], որտեղ «Ասքանազի թագավորություն» անվան տակ հասկացվում են սկյութները[5]: Աստվածաշնչյան ավանդության համաձայն, այս խոսքերը գրառվել են մ.թ.ա. VI դարի սկզբին: Հետաքրքիր է, որ Երեմիայի մարգարեությունում հիշատակված «Ասքանազի թագավորություն»-ը Խորենացու Հայոց պատմությունում փոխարինված է «Ասքանազեան գունդ» արտահայտությամբ[6], որն առավել բնորոշ է սկյութական տերունական կառուցվածքին[7]:

Աստվածաշնչում անդրադարձ է արվում նաև Ասորեստանի արքա Սինաքերիբի վախճանի հետ կապված հանգամանքներին, որին սպանելուց հետո Ադրամելեքը և Սարասարը փախչում են Արարատի երկիրը[8]: Ըստ «Հայոց պատմության», Սանասարին մեր երկրի սահմաններում է բնակեցնում մեր քաջ նախնի Սկայորդին[9]: Ն. Ադոնցն ուշադրություն է դարձրել Աստվածաշնչի մի «ցուցումի» վրա՝ հունարեն տեքստի Σχύθοι-ը հայերենում թարգմանված է Χάλδοι[10]: Սույն փաստը համադրելով Քսենոփոնի և Ստրաբոնի վկայությունների հետ՝ Ս. Երեմյանը հավանական է համարում, որ *սկյութենները* ձուլված լինեն Խաղտիքի բնակիչներին[11]:

Հունարեն հնագույն աղբյուրների տեղեկությունները

Հունարեն հնագույն աղբյուրներն առասպելախառը տեղեկություններ են հաղորդում կիմերների մասին: Հոմերոսն առաջինն է, որ հիշատակում է նրանց: Ոդիսևսը «մեռյալների թագավորություն» ուղևորվելիս հասնում է օվկիանոսի սահմաններին, որտեղ՝ հավերժական խավարի մեջ, «գտնվում են կիմմերացի մարդկանց քաղաքն ու երկիրը»[12]: «Ոդիսականի» հեղինակը, հավանաբար, գիտեր կիմերների ամայացնող արշավանքների մասին՝ Բոսպորից մինչև Հոնիա[13]: Հոմերոսյան պոեմում պատմամշակութային ծանոթ

---

[4] Աստվածաշունչ 1922, 883 (Երեմիա, ԾԱ):

[5] Ղափանցյան 1940, 218, Дьяконов 1951, 248, N 83, Ադոնց 1972, 311, Дьяконов 1981, 33-34:

[6] «Եւ զի արդարև զայնու ժամանակաւ էր ազգիս մերոյ թագաւորութիւն, վկայէ և Երեմիա մարգարէ ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ. Հրաման տուր, ասէ, Այրարատեան թագաւորութեանն և Ասքանազեան գնդին». տե՛ս Խորենացի 1913, I, ԻԲ:

[7] Հետազոտողները երբեմն, հիմնվելով «Ասքանազի թագավորություն» եզրին, վերջինս գործածում են «Սկյութական թագավորություն» ձևով: Փորձ է արվել անգամ այն անվանել «Ադրբեջանա-սկյութական թագավորություն». հմմտ. Алиев 1960, 230: Հատկանշական է, որ այդ «առաջարկը», արվելու պահից սկսած, մոռացվել և անտեսվել է հենց իր՝ հեղինակի կողմից:

[8] Աստվածաշունչ 1922, Թագավորաց, IV, ԺԹ, Եսայի, ԼԷ:

[9] Խորենացի 1913, I, ԻԳ:

[10] Ադոնց 1972, 305:

[11] Երեմյան 1968ա, 96:

[12] Հոմերոս 1988, XI, 13-19:

[13] Страбон 1964, I, 1, 10; I, 2, 9.

իրողությունները վերագրվել են ոչ այնքան քաջածանոթ ժողովրդին[14]: Հոմերոսյան ժամանակաշրջանի հույների պատկերացումների համաձայն, կիմերների հայրենիքը գտնվում էր ինչ-որ տեղ՝ հյուսիսում, բնակելի երկրի սահմանների մոտ[15]:

Եփեսոսցի բանաստեղծ Կալլինոսի (մ.թ.ա. VII դ.) էլեգիաներից մեկում Լիդիայի պերճ մայրաքաղաք Սարդեսի վրա գրոհող կիմերները բնորոշվում են «կատաղի/վայրենաբարո» մակդիրով[16]:

Թե ինչպես են Սև ծովի մոտ ապրող կիմերները, ճնշվելով սկյութներից, լքել իրենց երկիրը, պատմել է Արիստեաս Պրոկոննեսոսցին (մ.թ.ա. VII կամ VI դ.) իր «Արիմասպեականք» պոեմում[17]:

Հունա-հռոմեական պատմիչների հաղորդումները

Ըստ պատմահայր Հերոդոտոսի, որը կրկնում է Արիստեասին, կիմերներն Ասիա են հասել՝ սկյութների կողմից արտամղվելով իրենց բնակավայրերից, իսկ սկյութներն այդ տարածաշրջան են ներխուժել՝ հետապնդելով փախչող կիմերներին: Կիմերները, մշտապես շարժվելով ծովափով (Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհով - Գ.Թ.), հայտնվել են Փոքր Ասիայում, իսկ կիմերներին հետապնդող սկյութներն ընթացել են «Կովկասն աջ կողմում ունենալով», ներխուժել մարերի բնակության տարածքներ, այնուհետև շարժվել են դեպի Միջերկրայք: Ասիայում սկյութներից խուսափելով՝ կիմերները հաստատվել են մի թերակղզում՝ ապագա Սինոպ քաղաքի տեղում[18]: Ուսումնասիրողներից ոմանք կարծում են, որ Հերոդոտոսը սխալվում է՝ խոսելով սկյութների կողմից կիմերների անմիջական հետապնդման մասին[19]: Այս ավանդազրույցի հիմքում, հավանաբար, ընկած է այն պատմական իրողությունը, որ Առաջավոր Ասիայում կիմերական նվաճումները նախորդել են սկյութական արշավանքներին: Հերոդոտոսը բազմիցս անդրադառնում է նաև մասագետներին, որոնք բնակվում են արևելքում, «Արաքս գետից այն կողմ»[20] և, ուրիշների պատմելով, «սկյութական ազգ են»[21]: Սկյութիան նկարագրելիս Հերոդոտոսն օգտվել է ինչպես գրավոր աղբյուրներից, այնպես էլ տեղացիների պատմածներից ու անձնական դիտարկումներից[22]:

---

[14] Дьяконов 1956, 229.

[15] Ельницкий 1949, 26.

[16] Xydopoulos 2015, 120.

[17] Հերոդոտոս 1988, IV, 12-14: Հմմտ. նաև Иванчик 1989, 42-44, Пьянков 2005, 16:

[18] Հերոդոտոս 1988, I, 15, 103, 104; IV, 1, 11, 12; VII, 20:

[19] Дьяконов 1956, 242, Иванчик 1999, 86.

[20] Անկախ այն հանգամանքից, թե ինչպես կտեղայնացվի Արաքս գետը, այս և մյուս հատվածներից ակնառու է դառնում մասագետների սկյութական ցեղի առնչվածությունն Արաքսին:

[21] Հերոդոտոս 1988, I, 201:

[22] Жебелев 1953, 30.

Հաջորդ պատմիչը, որ հիշատակում է հին Հայաստանում բնակվող «սկյութիններին», Քսենոփոնն է (մ.թ.ա. V-IV դարեր): Քննարկվող հարցի կապակցությամբ Քսենոփոնի վկայությունները ծանրակշիռ են և ուշադրության արժանի, քանի որ որպես նահանջող բանակի զորահրամանատար, ի շարս բազմաթիվ հայկական գավառների, նա անցել է նաև իրար թշնամի երկու ցեղերի բնակեցրած տարածքներով[23], որոնք, հավանաբար, Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհ ներխուժած կիմերական ու սկյութական ցեղախմբերի հետնորդներն էին: Պատմիչն այդ տարածաշրջանում նշում է Հարպասոս գետը և Գյումնիաս քաղաքը: Փորձ է արվել Քսենոփոնի հիշատակած այս քաղաքը նույնացնել «հին Կումայրիին, այժմյան... Գյումրիին»[24]: Եթե այդ համապատասխանեցումը ճիշտ է, ապա հնարավոր է, որ պատմիչի նշած Հարպասոս գետը համընկնի Արփայի հետ, որը չի կարելի բացառել ինչպես հնչյունաբանորեն, այնպես էլ տարածական առումով:

Պոլիբիոսը (մ.թ.ա. III դ. վերջ – II դ.) գրում է սկյութների դեմ Դարեհի արշավանքի, Սկյութոպոլիս քաղաքի, *դայերի* սկյութական ցեղի մասին: Բեռվտացիների համաժողովրդական տոնը խախտողներին նա համեմատում է սկյութների ու գալատների հետ[25]: Պոլիբիոսը, «բարբարոս ժողովուրդներ» ասելով, ակնարկում է նաև սկյութներին:

Պոսիդոնիոսը (մ.թ.ա. II դ. վերջ – I դ. կես) հիշատակում է Գերմանիայից կիմբրների ներխուժումն Իտալիա՝ նրանց բնորոշելով որպես «հազարավոր վայրենիներ»[26]:

Դիոդորոս Սիկիլիացին (մ.թ.ա. I դ.), պատմելով Ասիան ասպատակած կիմերների մասին, նրանց բնորոշում է որպես քաջ և կատաղի/վայրենի մարդիկ, որոնք արդեն իր ժամանակ աշխարհին հայտնի էին *կիմբրներ* ցեղանունով[27]: Նա հիշատակում է նաև Հայկական լեռնաշխարհում բնակվող «սկյութիններին»: Նրա հեղինակած «Պատմական գրադարան»-ում Հարպասոս գետը վկայված է Հարպագոս անվամբ, իսկ Գյումնիաս քաղաքը՝ Գյումնասիա ձևով[28]: Սկյութական ցեղերի շարքում թվարկվում են սակերը, մասագետները, սավրոմատները: Սկյութները սկզբում փոքր թվով բնակվելիս են եղել Արաքս գետի ափին: Որոշ ժամանակ անց հզորանալով՝ նրանք կարողանում են իրենց տիրապետությունը տարածել մինչև Նեղոս գետը[29]: Ըստ մեկ այլ տեղեկության, Ասորեստանի արքա Նինոսը մեծաթիվ զորքով ներխուժել է Արմենիա, ավերել է մի շարք քաղաքներ, իսկ այդ երկրի թագավոր Բար-

[23] Քսենոփոն 1970, IV, VIII, 18-20:

[24] Մանանդյան 1944, 16-17, 20:

[25] Polybius 2010-2011, IV, 43; V, 70, 79; IX, 34.

[26] Posidonius 1972, Book 30.

[27] Diodorus 1967, Book V (181-182).

[28] Դիոդորոս 1985, գիրք 14, 29:

[29] Դիոդորոս 1985, գիրք 2, 43: Ենթադրվում է, որ սկյութներն անցել են Հայկական լեռնաշխարհով մ.թ.ա. 630-625 թթ.:

զանեսն առատ նվերներով ընդառաջ է գնացել Նինոսին և հպատակություն հայտնել[30]: *Բարզանեսը* համարվում է սկյութական անձնանուն[31]:

Հայկական լեռնաշխարհ և հարակից տարածքներ ներխուժած կիմերական ու սկյութական ցեղերի վերաբերյալ տեղեկություններ է հաղորդում նաև հույն աշխարհագիր Ստրաբոնը (մ.թ.ա. I – մ.թ. I դ.): Նա պատմում է դեպի Փոքր Ասիա կիմերների արշավանքների մասին, որոնց ընթացքում նրանք հարձակվել են Պափլագոնիայի և Փռյուգիայի վրա՝ ինչ-որ ժամանակ հասնելով մինչև Լիդիա և Հոնիա[32], և, ինչպես հաղորդում են նախորդ հեղինակները, Սարդեսն առաջին անգամ գրավել են կիմերները[33]: Ստրաբոնը խոսում է Իտալիայի Ավերնո լճի մոտ բնակվող կիմերների մասին[34]: Նա հիշատակում է նաև կիմվրներին (որոնց հույները կիմեր էին անվանում) ու նրանց կողմից սրբազան համարվող զոհաբերությունների կաթսան[35]: Ըստ Ստրաբոնի, հին հույն պատմագիրները հյուսիսային ժողովուրդներին կոչում էին ընդհանրական՝ *սկյութ* անունով, իսկ Կասպից ծովից անդին ապրող ցեղերի մի մասին անվանում էին *սակեր,* մյուսներին՝ մասագետներ[36]: Նա հղում է Թեոփանեսին, որն այցելելով Աղվանք՝ պատմում է, որ *գեղեր*[37] ու *լեգեր* կոչվող սկյութական ցեղերն ապրում են ամազոնուհիների և աղվանների միջև: Մեկ այլ տեղում, Կասպից ծովից արևմուտք ընկած տարածքում բնակվող հայերի և աղվանների հետ, Ստրաբոնը կրկին հիշատակում է գեղերին[38]: Նա գրում է սկյութների, կիմերների և թրերների մասին, *սկյութ* ցեղանվան փոխարեն գործածելով *սակ* իրանական ձևը[39]: Աշխարհագիրը հաղորդում է, որ «սակերը... Հայաստանում տիրացան լավագույն հողերին, որին թողեցին իրենց անունը՝ Սակասենե...»[40]:

Հովսեպոս Փլավիոսի (մ.թ. I դ. – մ.թ. II դ. սկիզբ) տեղեկությունները նույնպես հետաքրքիր են: Նա հիշատակում է Յափեթ/Հաբեթի որդիներ Գոմարին ու Մագոգեսին, որի հետնորդներին հելլենները *սկյութացիներ* են անվանում, ինչպես նաև Գոմարի որդիներ Ասքանաքսեսին և Թյուգրամեսին:

---

[30] Դիոդորոս 1985, գիրք 2, 1:

[31] Դալալյան 2007, 252-253:

[32] Страбон 1964, I, 3, 21; III, 2, 12; XI, 2, 5.

[33] Страбон 1964, XIII, 4, 8; XIV, 1, 40.

[34] Страбон 1964, V, 4, 5.

[35] Страбон 1964, VII, 2, 1; VII, 2, 2.

[36] Страбон 1964, XI, 6, 2; XI, 8, 2.

[37] Ստրաբոնի հիշատակած ցեղերից էին կազմված, հավանաբար, «գեղաց գնդերը», որոնք պարսից զորքի կազմում Ավարայրում կռվում էին հայոց բանակի դեմ: Ենթադրվում է, որ մ.թ. V դարում գեղերը բնակվում էին Գիլանում. հմմտ. Եղիշե 1946, 189, 301:

[38] Страбон 1964, XI, 5, 1; XI, 7, 1, Ստրաբոն 1940, 35:

[39] Ադոնց 1972, 304:

[40] Страбон 1964, XI, 8, 4.

Վերջինին հելլենները փռյուգների նախնին են համարում[41]: Հովսեպոսը խոսում է նաև դայերից ու սակերից կազմված բանակի մասին[42]:

Պլուտարքոսի (մ.թ. I – II դդ.) պատկերացումը կիմերների վերաբերյալ, ըստ երևույթին, քաղված է «Ոդիսական»-ից[43]: Հոմերոսի այն տեսակետը, թե կիմերները ապրում են հավերժական խավարի մեջ, հետագայում համընդունելի է դարձել: Նա անդրադառնում է նաև *կիմբրների* դեմ տարած հաղթանակներին[44]: Պատմիչը խոսում է *գելերի* ու *լեգերի* ցեղերի մասին և հիշատակում սկյութների երկիրը[45]: Մեկ այլ տեղում՝ մակեդոնական ջոկատի ջախջախման կապակցությամբ, նկատի ունենալով սկյութներին, նա գործածում է *բարբարոսներ* արտահայտությունը[46]:

Տակիտոսը (մ.թ. I – II դդ.) հաղորդում է, որ Վոնոնը փորձել է Կիլիկիայից փախչել Հայաստան, որպեսզի, աղվանների ու հենիոխների երկրների միջով անցնելով, հասներ իր ազգական սկյութական թագավորի մոտ[47]:

Դիոն Կասսիոսը (մ.թ. II – III դդ.) պատմում է, որ Միհրդատը ծրագրել էր սկյութների երկրի միջով հասնել Իստրոս և այնտեղից ներխուժել Իտալիա[48]: Սկյութները հիշատակվում են նաև «Հռոմեական պատմության» այլ հատվածներում՝ Հայաստանի ու հարակից տարածաշրջանների իրադարձությունների առնչությամբ[49]:

Պատմական ասպարեզից սկյութների հեռանալուց հետո էլ նրանց մասին հիշողությունները միանգամից չեն մարում: Բյուզանդական պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին, մ.թ. VI դարում, խոսելով Իլլիրիայի ու Թրակիայի ամայանալու մասին, դրանք համեմատում է «սկյութական անապատի» հետ: Նա հիշատակում է նաև Սկյութոպոլիս (Բեթ ս/շան) քաղաքը[50]:

Հայ պատմիչների հաղորդումները

Հայ պատմական ավանդությունը հարցին յուրօրինակ մոտեցում է ցուցաբերում: Մեր պատմագիրները կիմերներին ու սկյութներին հաճախ դիտում են որպես ազգակիցներ՝ նրանց նույնացնելով հայերի հետ: Կորյունը, խոսելով Հայաստան աշխարհի և *Ասքանազյան* ազգի աստվածապարգև գրի մասին, ակնհայտորեն նկատի ունի հայոց ազգը[51]:

---

[41] Հովսեպոս 1976, Հրեական հնախոսություն, I, 122-127:

[42] Հովսեպոս 1976, Հրեական հնախոսություն, XVIII, 100, XX, 91:

[43] «...Բայց կիմերներին դեռ ոչ ոք պիղծ չի անվանել, թեև արևը, նրանց կարծիքով, բնավ գոյություն չունի». տե՛ս Պլուտարքոս 1987, Սնահավատության մասին (10):

[44] Պլուտարքոս 1987, Կեսար, VI:

[45] Պլուտարքոս 1987, Պոմպեոս, XXXV, XLI:

[46] Պլուտարքոս 1987, Ալեքսանդր, L, Ստոյարով 1987, 726:

[47] Tacitus 1962, II, 68.

[48] Դիոն 1976, XXXVII, 11, 1:

[49] Դիոն 1976, LXXV, 3, 1:

[50] Պրոկոպիոս 1987, 95, 125:

[51] Կորիւն 1941, 22:

Խորենացին Նոյի որդուն և վերջինիս ժառանգներին թվարկում է հետևյալ հաջորդականությամբ՝ Հաբեթ, Գամեր/Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ[52], Հայկ[53]: Գ.Ա. Ղափանցյանի կարծիքով, հայոց Պատմահայրը, գրելով Պայապիս Քաղայի մասին (I, ԺԴ), նկատի ունի կիմերական ներխուժումը[54]: Պատմիչի հայոց արքայացանկում հիշատակվում են նաև Արբակ ու Բազուկ անձնանունները (I, ԺԹ): Ուշագրավ է, որ Ֆ. Քյոնիգն Արբակին համարում է կիմերների առաջնորդ[55], իսկ Բազուկ էր կոչվում օվսերի արքան, որի զորքը, ըստ Լեոնտի Մռովելու, ի թիվս այլ ասպատակողների, ներխուժել էր Հայաստան[56]: Խորենացու աշխատության մեջ առկա է հավանաբար հյուսիսում գտնվող երկրներից մեկի՝ *Քիմյուռոն* անվանումը[57], որը պարզապես կարող է նշանակել «Կիմերների երկիր»[58]: Պատմահայրը մեկ այլ տեղում (I, ԻԲ) գրում է. «Բայց արդ ես առ օտարաց թագաւորութեամբն կացեալ՝ ընդ նոցայն զմերս ազգի ածից զկարգ թագաւորացն, զի մերոյ աշխարհիս բնիկք պսակաւորք արք այնոքիկ, զորոց զանուանսն ի ներքոյ դրոշմեսցուք»: Թվարկելով հայոց այն թագավորներին, որոնք իրեն առավել սիրելի են իբրև բնիկներ և արյունակիցներ, նա առաջինը հիշատակում է Սկայորդու որդի Պարույրին[59], այլ խոսքով՝ սկյութների առաջնորդ Պարտատուային[60]: Հիշյալ արքայացանկում Սկայորդուն նախորդող Կայպակը[61], ըստ հայտնված մի կարծիքի, կարող է համապատասխանել ասորեստանյան աղբյուրներում հիշատակված Իշպակային կամ ուրարտական սեպագիր արձանագրության Շագայորդուն (Սկայորդուն)[62]: Ըստ երևույթին, Խորենացին հիշատակում է նաև Պարտատուայի որդուն՝ Մադեսին, տարբեր համատեքստերում: Մի դեպքում՝ որպես Հայկյան Արամի հակառակորդ՝ Նյուքար Մադես անունով[63]: Վերջինիս երկրորդ բաղադրիչը նույնանում է Պարտատուայի որդու անվանը, իսկ առաջին բաղադրիչի սկզբնամասը նշանակում է *գեղեցիկ*[64]: Մեկ այլ տեղում (I, ԻԲ) Պատմահայրը հիշատակում է Պարույրի որդուն՝ Հրաչյային, որն այդպես էր կոչվում պայծառ երես և բոցավառ աչքեր ունենալու համար: Այսինքն՝ պատմիչը, հավանաբար, հաղորդում է Պարույրի որդու ոչ թե անունը, այլ՝

[52] Հայոց ազգածագման «թորգոմյան» վարկածի վերաբերյալ տե՛ս Քոսյան 1998, 5-10 և հտն:
[53] Խորենացի 1913, I, Ե, Թ, ԺԲ:
[54] Капанцян 1947, 236-237.
[55] König 1934, 41.
[56] Мровели 1979, 33-34.
[57] Խորենացի 1913, I, Լ:
[58] Иванчик 1996, 157.
[59] Խորենացի 1913, I, ԻԲ:
[60] Ղափանցյան 1944, 84-85:
[61] Խորենացի 1913, I, ԻԹ:
[62] Կարապետյան 1984, 80:
[63] Խորենացի 1913, I, ԺԳ:
[64] Եղիշե 1946, 209, ծան. 140:

մականունը, որի իմաստը, մեկ բառով, նույնպես կլինի *գեղեցիկ*[65]: Դա էլ, իր հերթին, համընկնում է *Նյուքարի* ստուգաբանությանը: Վերջինիս համար ժամանակին մեկ այլ ստուգաբանություն է առաջարկել Ղևոնդ Ալիշանը: Նրա կարծիքով , «Նիւքեր պարսկերէն նշանակէ պաշտօնեայ, բայց և այս անուամբ թագաւոր մի յիշեն Պարսիկք»[66]: *Նյուքար* անվան *կառավարիչ* իմաստը համահունչ է այն ենթադրությանը, որ Մադիոսը դարձել է Նիխորական գավառի կառավարիչ, որի հիմքում ընկած է Նիխոր/Նիւքար անունը[67]:Պատմական Մադես-Մադիոսը ջախջախել է կիմերներին և մոտավորապես մ.թ.ա. 625 թ. սպանվել մարերի ձեռքով[68]: Այսպիսով, հիշյալ արքայացանկում Անուշավանից հետո թվարկված անձինք առնչվում են Հայքի մ.թ.ա. VII-VI դդ. առաջին կեսի պատմական իրադարձություններին և, հավանաբար, մեծ մասամբ ներկայացնում են կիմերական ու սկյութական առաջնորդներին[69]: Վերջապես, անդրադառնալով Արտաշես արքայի թաղման՝ Խորենացու նկարագրությանը[70], Հ. Մարտիրոսյանը կարծիք է հայտնում, որ դա հիշեցնում է այսրկովկասյան թաղման ծեսը և մերձկուբանյան հարուստ դամբանաբլուրները[71]:

Հարկ ենք համարում կրկին անդրադառնալ Սինաքերիբի սպանությանն առնչվող հետագա դեպքերին[72], կապված Խորենացու մեկնաբանության հետ: Ըստ «Հայոց պատմության», Սանասարին մեր երկրի հարավարևմտյան կողմում, Ասորեստանի սահմանների մոտ է բնակեցնում «մեր քաջ նախնի» Սկայորդին[73]: Այս պատմական իրադարձությունները տեղի են ունենում մ.թ.ա. 681 թ. վերջին – 680 թ. սկզբին[74]: Ռուսա II-ին վերագրվող ուրարտական արձանագրություններից մեկը վկայում է Շագայորդու/Սկայորդու առաջնորդությամբ սկյութների զորաշարժը դեպի Մանա[75], իսկ Ասարհադոնի արձանագրությունում խոսվում է Մանայում սկյութական զորքի առկայության մասին[76]:Սկյութների հարձակման թիրախների թվում հիշատակվում է նաև Խուբուշկիան[77]: Ըստ Խորենացու՝ Սկայորդին ոչ միայն հիշյալ դեպքերի

---

[65] Հարցի առնչությամբ տեղին է բերել Գ. Ղափանցյանի կարծիքն ամբողջությամբ. «Հրայան ըստ Խորենացու, «պայծառերես և բոցակնագոյն» և այդ պատճառով էլ կոչվեց «Հրայա»: Արդյոք այս ևս ապացույց չէ՞ սկյութական-սակական ծագման, քանի որ այդ ժողովուրդները ավելի հյուսիսային էին և շեկ պետք է լինեին». հմմտ. Ղափանցյան 1940, 217: Ուշագրավ է, որ շեշտվում է Պարոյրի որդու սկյութական ծագումը:

[66] Ալիշան 1901, 16, ծան. 5:

[67] Marquart 1901, 24, Մարկվարտ 1961, 231, Դալալյան 2013, 284:

[68] Երեմյան 1968բ, 101:

[69] Անշուշտ, չի բացառվում սույն ցուցակում միևնույն պատմական անձի՝ տարբեր անուններով և տարբեր տեղերում հանդես գալու հնարավորությունը:

[70] Խորենացի 1913, II, Կ, ԿԱ:

[71] Мартиросян 1954, 110-111.

[72] Luckenbill 1927, 200-201 (§ 502), Дьяконов 1951, 215 (N 63).

[73] Խորենացի 1913, I, ԻԳ:

[74] Дьяконов 1951, 215.

[75] Дьяконов 1963, 38-39, Арутюнян 2001, 330-331 (N 412).

[76] Иванчик 1996, 92, 216-218 (N 22).

[77] Иванчик 1996, 92, 218-221 (N 22).

ժամանակակիցն է եղել, այլև արդեն որոշ իշխանություն է ունեցել Ուրարտուի սահմանամերձ տարածքների վրա: Հետազոտողները համարել են, որ սկյութներն Առաջավոր Ասիայում ամենավաղը հիշատակված են Ասարհադոնի արձանագրություններում, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. VII դ. 70-ական թթ.[78] կամ 70-ական թթ. կեսով, այսինքն, հիշյալ տարածաշրջանում կիմերների և սկյութների հայտնվելու ժամանակագրական տարբերությունը մոտավորապես 40 տարի է[79]: Պատմահոր կատարած համաժամանակացումն ու տեղայնացումը կարծես թե ավելի են համապատասխանում ուրարտական և ասուրական արձանագրությունների տվյալներին: Պարզվում է, որ այդ քոչվոր ցեղախմբերից մեկը մյուսից մոտ 30 տարի հետո է արշավել Հայկական լեռնաշխարհ և այստեղ է հայտնվել մ.թ.ա. VII դ. 80-ական թթ. երկրորդ կեսին:

Բացի այդ, Խորենացու «Պատմություն»-ում լրացուցիչ տեղեկություն է հաղորդվում արքայասպանների փախստավայրի մասին: Ադրամելեքի ու Սարասարի գտնվելու տարածաշրջանի վերաբերյալ այս վերջին տեղեկությունն առավել ընդհանուր ձևով առկա է Աստվածաշնչում[80]: Ուշագրավ է նաև, որ Խորենացու աշխատության առաջին գլխում Սարասար անվան փոխարեն առկա է *Սանասար* ձևը, սակայն մեկ այլ տեղում հիշատակվում է հարավարևմտյան տարածաշրջանի մեծ բդեշխ և կուսակալ Շարաշանը, որը Սանասարի սերնդից էր[81]: Սա հուշում է, որ Սանասարը սկզբնապես կարող էր ունեցած լինել *Սարասար* (ինչպես Աստվածաշնչում) կամ *Շարասար* «հայեցի» ձևը, որը շատ մոտ է ասուրական *Շարուծուր* անձնանվանը: Հետազոտողները հակված են Սարասարին նույնացնելու ասուրական պատմական դեմքերից մեկին՝ Նաբուշարուծուրին[82]: Այսինքն, «Հայոց պատմության» մեջ տեղ գտած Սանասար ու Շարաշան անձնանունները, հնարավոր է, արձագանքներն են պատմական կարևոր դեմքերից մեկի անվան:

Ագաթանգեղոսն իր «Պատմության» մեջ անդրադառնում է կիմերական և սկյութական ցեղախմբերի կամ նրանց ժառանգորդների հետ կապված մի շարք տեղանունների՝ «դրունս Ալանաց, կողմանս Գամրաց, Մասքթաց կողմս, սահմանս Մասքթաց»[83]:

Եղիշեի վկայությամբ, «գեղաց գնդերը» Ավարայրում կռվում էին հայերի դեմ: Պատմիչը հիշատակում է նաև «Ալանաց դռները» և «մասքութների զորքը»՝ Վարդանանց պատերազմին հաջորդած դեպքերի կապակցությամբ[84]:

---

[78] Мурзин 1990, 27.
[79] Алексеев 1992, 14-15.
[80] Աստուածաշունչ 1922, 458, Թագավորաց, IV, ԺԹ, 36-37, Եսայի, ԼԷ, 37-38:
[81] Խորենացի 1913, II, Ը:
[82] Дьяконов 1951, 214-215 (N 62), Երեմյան 1971ա, 426:
[83] Ագաթանգեղոս 1909, Բ, ՂԴ, ՃԻ, ՃԻԶ:
[84] Եղիշե 1946, 189, 254:

Փավստոս Բուզանդը մասքութներին սահմանակից է համարում Վրաց ու Աղվանից աշխարհներին: Նա հիշատակում է մասքութների Սանեսան թագավորի «բանակի ճամբարը» և Սանեսանին ներկայացնում է իբրև «Հոնաց բազմաթիվ զորքերի իշխան»: Մասքութների արքային ենթակա են համարվում մի շարք վաչկատուն ցեղեր, որոնց թվում՝ նաև ալանները: Փավստոսը նկարագրում է, թե ինչպես հեծյալ գնդերի անթիվ բազմությունն անցնում է Կուր գետն ու սփռվում Հայոց աշխարհում: Արտավազդ Մամիկոնյանի որդին՝ Մեծ Հայքի զորավար Վաչեն, նախ ջարդում է մասքութներին Ցլու գլուխ կոչված լեռան վրա, ապա հարձակվում է Վաղարշապատ քաղաքի վրա, որտեղ գտնվում էր Սանեսան թագավորը՝ «բուն գնդի» հետ: Թշնամիները դուրս են մղվում Վաղարշապատից, փախչում են դեպի Օշական և բաց դաշտում սրի քաշվում: Ճակատամարտում սպանվում է մասքութների արքան, որն ազգակից էր Մեծ Հայքի Խոսրով թագավորին: Երբ Սանեսանի գլուխը բերում են Հայոց թագավորին, վերջինս լաց է լինում ու ասում. «Իմ եղբայրն էր, Արշակունի ցեղից»[85]:

Պարթևական ժամանակաշրջանի հսկաների (իմա՝ սկյութների - Գ.Թ.) վերաբերյալ կարևոր վկայություն կա Սեբեոսի «Պատմության» մեջ: Պատմիչը Բագարատ Փառազյանի մասին գրում է. «Զսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան և հրամանատար, ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց գլուխ, և հայր արքայի և եղբայր. որում ետ իշխանութիւն տէրութեանն այնորիկ: Նա կոտորեաց զհսկայսն, որ զապրաժողով եղեն ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորւոց»[86]:

Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու, Ասքանազն ու Թորգոմը (իմա՝ սկյութների և հայերի նախահայրերը - Գ.Թ.) եղբայրներ են[87]: Գրիգոր քահանայապետի մասին պատմիչը գրում է, որ Աստված նրան «հանձնեց Թորգոմյան երկրին, Ասքանազի սերնդին»[88]:

Սկյութիայի, Սարմատիայի, Մասքութների ու Սակե երկրամասերի վերաբերյալ տեղեկություններ կան Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ում: Այդ աշխատության մեջ հիշատակվում են նաև մասքութ ժողովուրդը, մասագետացիները, ալանները և այլք[89]:

Ուշ հիշատակություններ

Հայ պատմագրության մեջ կան նաև ուշ հիշատակություններ սարմատ-

---

[85] Փավստոս 1832, III, Ե-Է:

[86] Սեբեոս 1979, 54:

[87] «Հաբեթի որդիներն են՝ Գամերը, որի անունից առաջացել են գամիրները..., Թիրասը, իսկ սրանից՝ թրակացիները... Իսկ Թիրասի որդիներն են՝ Ասքանազը, որից և առաջացել են սարմատները. Երիփատը, որից՝ սավրոմատները, Թորգոմը, իսկ սրանից էլ՝ հայերը». տե՛ս Կաղանկատվացի, I, Բ:

[88] Կաղանկատվացի 1969, I, ԺԴ:

[89] Շիրակացի 1979, 258-312:

ների, Գամիրքի[90], Սկյութիայի[91], «Գամրաց տան»,«Մազքրթաց աշխարհի»[92], Սկյութա լեռան[93] մասին: Դրասխանակերտցին նույնպես կարծում է, որ Ասքանազը և Թորգոմը եղբայրներ են՝ Թիրասի որդիները[94]: Նա ևս հիշատակում է սարմատներին ու սավրոմատներին. «Իսկ որդիք Թիրասայ Ասքանազ, յորմէ Սարմատք և Ռիփատ, յորմէ Սօրամատք»: Ըստ որում, պատմիչի կարծիքով, Ասքանազը Թիրասի ավագ որդին է. «զի նախ Ասքանազ իսկ էր յիւր անուն սահմանեալ զմերազնեայս ըստ երիցութեանն սակի...»[95]:

Թովմա Արծրունին, Խորենացուն հետևելով, պատմում է Տիգրան Հայկազնի մասին, որը Մարաստանի Աժդահակ թագավորի դեմ պատերազմելու համար զորք է հավաքում կապադովկիացի զորավոր և քաջամարտիկ տղամարդկանցից[96]: Պատմիչը Սենեքերիմյանների շարքում հիշատակում է *Գոգյան* անունով իշխանին[97]:

Մեծ Հայքի բդեշխությունները թվարկելիս Ուխտանես եպիսկոպոսը հիշատակում է «և զչորրորդն ի Մասքթաց կողմանէն»[98]: Սամուել Անեցին, հետևելով Խորենացուն, Թորգոմին համարում է Թիրասի որդին ու Գամերի թոռը, իսկ Հայկին՝ Թորգոմի որդին[99]:Վարդան Արևելցին, խոսելով Հայաստանից արևելք ընկած երկրների մասին, հիշատակում է «Սկիւթիա, որ Թուրք անուանին»: Այս հատվածը երկու ձեռագրում հանդիպում է նաև «Սկիւթ որ տուք անուանեն» ձևով[100]: Չի բացառվում, որ իրականությանն ավելի է համապատասխանում վերջին արտահայտությունը, որի մեջ *տուք*ի փոխարեն պետք է կարդալ *տուիք*[101]:

Վրաց պատմիչ Լեոնտի Մռովելիին (XI դ.) վերագրվող «Քարթլիս ցխովրեբա» երկում հիշատակվում է «խազարների» արշավանքը: Ուշագրավն այն է, որ, վրաց ժամանակագրության հեղինակի ընկալմամբ, «խազարների» ներխուժման պատմությունը նախորդում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքին[102]: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ հիշյալ հատվածում նկարագրվում են մինչհելլենիստական դարաշրջանի իրադարձությունները, և տրվում է Քարթլիի նախապատմությունը: Այսինքն, «խազարների» ներխուժ-

---

[90] Դրասխանակերտցի 1912, 11-12, Գանձակեցի 1982, Ա:

[91] Ուռհայեցի 1973, Մասն երկրորդ:

[92] Վարդան Արևելցի 1982, 17, 23, 37:

[93] Օրբելյան 1986, 154:

[94] Հիշատակելով հաբեթի որդիներին, Դրասխանակերտցին գրում է. «Իսկ վեցերորդ զԹիրաս, յորմէ մերն իսկ Ասքանազ և Թորգոմ...». տե՛ս Դրասխանակերտցի 1912, 11:

[95] Դրասխանակերտցի, 11-12:

[96] Թովմա Արծրունի 1985, Դպրություն առաջին, Ե:

[97] Թովմա Արծրունի 1985, Դպրություն առաջին, Զ:

[98] Ուխտանես 1871, I, ՀԳ:

[99] Սամուել Անեցի 1893, 10:

[100] Վարդան Արեւլցի 1985, 69-70:

[101] Թումանյան 2012, 199:

[102] ქართლის ცხოვრება 1955, 11-16, Мровели 1979, 25-29.

ման պատմության հիմքում, հավանաբար, ընկած են վրաց պատմական ավանդության մեջ պահպանված տեղեկությունները Կովկասի տարածաշրջանով դեպի Առաջավոր Ասիա սկյութական արշավանքների վերաբերյալ[103]: «Քարթլիս ցխովրեբա»-ում ուղղակի հիշատակված է նաև Սկյութիան[104]: Թվում է՝ «հյուսիսային» ցեղերի վերաբերյալ անուղղակի վկայություն կա նաև մեծն Երվանդին առնչվող հատվածում: Սոմխիթի/Հայքի այս թագավորը, գրավելով Ծունդան, այնտեղ բնակեցնում է «գազանաբարո մարդկանց» և քաղաքը կոչում նոր անունով՝ Քաջատուն[105]:

Հաղորդումներ զենքի, սովորույթների ու կենցաղի մասին

Աստվածաշունչը և պատմիչները հաղորդում են սկյութական զորաջոկատների մեծ քանակի, սովորույթների, հագուստի, զենքի, կենցաղային իրերի, թաղման ծեսի վերաբերյալ: Աստվածաշնչում ասվում է. «Եւ կգաս քո տեղերից՝ հիւսիսի ծայրերիցը՝ դու ինքդ և շատ ժողովուրդներ քեզ հետ, ամենքը ձիեր հեծած, մեծ բազմութիւնով և շատ զօրքով», կամ՝ «Ես պիտի զարկեմ քո աղեղը ձախ ձեռքիցդ և նետդ վայր պիտի գցեմ աջ ձեռքիցդ»[106]: Մեկ այլ տեղում՝ աղեղնավորների կապարճը, հավանաբար, մեծության առումով, համեմատվում է բաց գերեզմանի հետ[107]:

Ըստ Հերոդոտոսի, մարերն իրենց նետողական արվեստը սովորել են սկյութական մի ցեղից: Մասագետների զգեստը նման է սկյութականին: Նրանք տիրապետում են և՛ հեծյալ, և՛ հետիոտն կռվի ձևերին, աղեղնավորներ են, տեգավորներ ու տապարակիրներ և գործածում են պղնձե (իմա՝ բրոնզե - Գ.Թ.) զենքեր: Սկյութների զենքերից են նիզակն ու աղեղը, նրանց գոտիներից գավաթ է կախված: Նրանց նախահայր Սկյութեսին՝ Հերակլեսի որդուն, բաժին են հասել իր հոր նետ ու աղեղը, գոտին և գավաթը: Բոլոր սկյութները հեծյալ աղեղնավորներ են, նրանք քաղաքներ չեն կառուցում և ապրում են անասնապահությամբ: Արեսին զոհաբերություն մատուցելու նպատակով՝ սրբազան դեզի վրա յուրաքանչյուր ցեղ ցցում է մի հին երկաթե ակինակ, որը և այդ աստծո կուռքն է: Այս ակինակին զոհաբերում են ընտանի կենդանիներ, ձիեր, ինչպես նաև հարյուր գերիներից մեկին: Մարդուն մորթում են, իսկ կենդանիներին զոհաբերում են անարյուն եղանակով: Թշնա-

---

[103] Мровели 1979, 4, 50-54, Ковалевская 1984, 70.

[104] ქართლის ცხოვრება 1955, 43, Мровели 1979, 33.

[105] Մելիքսեթ-Բեկ 1934, 15: «Զարհուրելի ու գազանակերպ» են բնորոշվել կիմերները. հմմտ. Полиен 2002, VII, 2.1, որոնց kimmer - ինքնանվանումը պահպանվել է վրացերենում gmiri ձևով և նշանակում է «հերոս, հսկա». հմմտ. Ջահուկյան 1987, 495: Միևնույն ժամանակ, բանահյուսության մեջ կիմերների հակառակորդ սկյութները ներկայացվել են որպես «քաջ/խիզախ շներ». հմմտ. Грантовский 1980, 131-132: Ըստ երևույթին, «կտրիճ գայլ/շներ» էին կոչվում նվիրագործման փուլերով անցնող երիտասարդ սկյութ ռազմիկները. հմմտ. Иванчик 1988, 38-44:

[106] Աստվածաշունչ 1922, Եզեկիել, ԼԸ-ԼԹ:

[107] Աստվածաշունչ 1922, Երեմիա, Ե:

մինների կառափները գործածում են իբրև գավաթ: Սկյութները դաշինք կնքելիս գավի մեջ լցված գինուն խառնում են մասնակիցների արյունը, այս խառնուրդ հեղուկի մեջ թաթախում են ակինակ, նետասլաքներ, տապար և նիզակ, որից հետո խմում են գավաթի պարունակությունը: Թագավորին թաղում են քառակուսի մեծ փոսում, դիակը դնում են հարդե տապաստի վրա, դիակի երկու կողմից հողի մեջ երկու նիզակ են խրում, վրան քաշում են տախտակ ու ծածկում եղեգնյա խսիրով: Թաղումն ուղեկցվում է մարդկանց, ձիերի և այլ կարգի զոհաբերություններով, թանկարժեք գույքով: Նրանք ձգտում են հնարավոր չափով բարձրացնել դամբանաթումբը: «Իսկ սակերը, որոնք սկյութներ են, գլուխներին կրում են սրածայր բարձր գդակ, հագնում անդրավարտիք ու զինված են իրենց տեղական աղեղներով, դաշույններով, ինչպես նաև՝ սագարիս (կոչված) սակրերով»[108]:

Ստրաբոնի հաղորդումները լրացնում են Հերոդոտոսին: Մասագետները պաշտում են արևի աստծուն ու նրան ձիեր են զոհաբերում: Նրանք հիանալի հեծյալ և հետիոտն ռազմիկներ են, կրում են զրահ ու (ոսկե) գոտի և զինված են նետ-աղեղներով, սրերով, բրոնզե կացիններով: Մասագետների և սկյութների ապրելակերպն ու թաղման ծեսերը նման են իրար[109]:

Հովսեպոս Փլավիոսը գրում է. «Նույնիսկ սկյութացիները, որոնք զվարճանում են մարդկանց սպանելով և քիչ բանով են տարբերվում վայրի գազաններից, պարտք են համարում չհրաժարվել իրենց բարքերից...»[110]:

Պլուտարքոսի կարծիքով, մաքուր գինի խմելը սկյութական սովորություն է[111]:

Ուշագրավ տեղեկություն է պարունակում Խորենացու հաղորդումը Երվանդ արքայի մահվան վերաբերյալ: Հիշելով, որ Երվանդը Արշակունյաց ցեղի խառնուրդ էր, Արտաշեսը հրամայում է նրան թաղել և մահարձան դնել[112]: Եթե հաշվի առնենք, որ պարթև Արշակունիները ծագում էին սկյութական *պառն* կամ *ապառն* ցեղից[113], ապա կարելի է ենթադրել, որ նրանք մեծատոհմիկի գերեզմանին մահարձան կանգնեցնելու սովորություն ունեին:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, Աստվածաշնչի ու պատմիչների հաղորդումները լրացնում են Հայկական լեռնաշխարհում և հարևան տարածաշրջաններում կիմերների ու սկյութների ներկայության վերաբերյալ մեր պատկերացումները, որոնք ձևավորվել են հնագիտական պեղումների արդյունքների և սեպագիր սկզբնաղբյուրների տվյալների հիման վրա: Դրանք ընդարձակում են մեր իմացու-

[108] Հերոդոտոս 1986, I, 73, 215; IV, 3, 10, 46, 60-62, 65-67, 70-71; VII, 64:
[109] Страбон 1964, XI, 8, 6-7.
[110] Հովսեպոս 1976, Ընդդեմ Ապիոնի, II, 269:
[111] Պլուտարքոս 1987, Յոթ իմաստունների խնջույքը, 13, Ստոլյարով 1987, 762:
[112] Խորենացի 1913, II, ԽԶ:
[113] Երեմյան 1971բ, 713, ծան. 21:

թյունների շրջանակը Հայկական լեռնաշխարհ ներթափանցած այդ քոչվոր ցեղերի բարքերի, սովորությունների ու կենցաղի մասին: Պատմական ավանդությունը շարունակում է պահպանել կիմերների և սկյութների վերաբերյալ հիշողությունը, որի արձագանքները լսելի են պատմական ասպարեզից նրանց հեռանալուց շատ դարեր հետո:

Գրականություն

Ագաթանգեղոս 1909, Պատմութիւն հայոց, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, «Արագատիպ Մ. Մարտիրոսեանցի», 474 էջ:

Ադոնց Ն. 1972, Հայերի ծագումը (անավարտ), Հայաստանի պատմություն (խմբ.՝ Գ. Սարգսյան), Երևան, «Հայաստան», էջ 287-346:

Ալիշան Ղ. 1901, Հայապատում, Բ, Պատմութիւնք հայոց, Վենետիկ, «Ս. Ղազար տպ.», 560 էջ:

Անանիա Շիրակացի 1979, Մատենագրություն, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր. Ա. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 400 էջ:

Աստուածաշունչ 1922, Մատեան Հին և Նոր Կտակարանների, Կոստանդնուպոլիս, «Ա. Յակոբ Պօյաճեան տպ.», 1347 էջ:

Դալալյան Տ. 2007, Օտար պատմագիրներից հիշատակված Հայաստանի ամենավաղ արքան, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, էջ 249-261:

Դալալյան Տ. 2013, Մարաստանը և Հայաստանը, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. I (խմբ. Ա. Քոսյան), Երևան, «Զանգակ», էջ 283-288:

Դիոդորոս Սիկիլիացի 1985, Պատմական գրադարան (հատվածներ), թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ս.Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 204 էջ:

Դիոն Կասսիոս 1976, Հռոմեական պատմություն (հատվածներ), թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ս.Մ. Կրկյաշարյանի, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 9. Հին հունական աղբյուրներ Ա (խմբ. Գ.Խ. Սարգսյան), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 113-268:

Եղիշե 1946, Վարդանանց պատմությունը, թարգմանությունը, ներածական ուսումնասիրությունը և ծանոթագրությունները՝ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, «Հայպետհրատ», 322 էջ:

Երեմյան Ս.Տ. 1968ա, Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, էջ 89-116:

Երեմյան Ս.Տ. 1968բ, Հայկական առաջին պետական կազմավորումները (VII-VI դդ. մ.թ.ա.), Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, էջ 91-120:

Երեմյան Ս.Տ. 1971ա, Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և հայկական առաջին պետական կազմավորումները, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I (խմբ. Ս.Տ. Երեմյան և այլք), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 423-443:

Երեմյան Ս.Տ. 1971բ, Մեծ Հայքի պայքարը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I (խմբ. Ս.Տ. Երեմյան և այլք), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 703-733:

Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, Պատմություն Արծրունյաց տան, կազմ., աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր.՝ Վ. Վարդանյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 560 էջ:

Թումանյան Գ. 2012, «Վարդգես մանկան» վիպական պատառիկի նոր մեկնաբանություն, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, էջ 198-209:

Կարագյոզյան Հ. 1984, Ուրարտական գաղափարագիր անձնանուններ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, էջ 72-82:
Կիրակոս Գանձակեցի 1982, Հայոց պատմություն, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր. Վ. Առաքելյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 352 էջ:
Կորիւն 1941, Վարք Մաշտոցի, թարգմ. Մ. Աբեղյանի, Երևան, «Հայպետհրատ», 126 էջ:
Հերոդոտոս 1986, Պատմություն ինը գրքից (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 651 էջ:
Հոմերոս 1988, Ոդիսական (հին հուն. թարգմ. Հ. Համբարձումյանը), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 416 էջ:
Հովսեպոս Փլավիոս 1976, թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ս.Մ. Կրկյաշարյանի, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 9. Հին հունական աղբյուրներ Ա (խմբ. Գ.Խ. Սարգսյան), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 5-111:
Ղափանցյան Գ. 1940, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 238 էջ:
Ղափանցյան Գ. 1944, Արա Գեղեցկի պաշտամունքը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 172 էջ:
Մանանդյան Հ. 1944, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Երևան, «Հայպետհրատ», 72 էջ:
Մատթեոս Ուռհայեցի 1973, Ժամանակագրություն, Երևան, «Հայաստան», 376 էջ:
Մարկվարտ Ի. 1961, Պարսկահայք նահանգը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, էջ 212-244:
Մելիքսեթ-Բեկ Լ. 1934, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, «Մելքոնյան ֆոնդի հրատ.», 268 էջ:
Մովսես Կաղանկատվացի 1969, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր. Վ. Առաքելյանի, Երևան, «Հայաստան», 321 էջ:
Մովսէս Խորենացի 1913, Պատմութիւն հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, «Արագատիպ Մ. Մարտիրոսեանցի», 396 էջ:
Յովհաննէս Դրասխանակերտցի 1912, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, «Ն. Աղանեանցի տպ.», 427 էջ:
Պլուտարքոս 1987, Երկեր, ռուս. թարգմ. Հ. Հարյանը, Երևան, «Հայաստան», 796 էջ:
Պրոկոպիոս Կեսարացի 1987, Գաղտնի պատմություն (թարգմ. հին հուն. բնագրից Հ. Բարթիկյանի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 164 էջ:
Ջահուկյան Գ.Բ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 748 էջ:
Սամուէլ Անեցի 1893, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, «Ս. Էջմիածնի տպարան», 331 էջ:
Սեբէոս 1979, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 446 էջ:
Ստեփանոս Օրբելյան 1986, Սյունիքի պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթագր. Ա.Ա. Աբրահամյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 616 էջ:
Ստոլյարով Ա. 1987, Մեկնաբանություններ, Պլուտարքոս, Երկեր, ռուսերենից թարգմանեց Հ. Հարյանը, կազմ. Ս. Ավերինցևա, նախաբանը Ա. Լոսևի, Երևան, «Հայաստան», 1987:
Ստրաբոն 1940, Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Յերևան, ԵՊՀ հրատ., 124 էջ:
Վարդան Արեւելցի 1972, Մեկնութիւն Քերականի, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչերյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 180 էջ:
Ուխտանէս եպիսկոպոս 1871, Հատուած առաջին, Պատմութիւն հայոց, Վաղարշապատ, «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ.», 116 էջ:
Փաւստոս Բուզանդ 1832, Պատմութիւն հայոց ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, «Ս. Ղազար» հրատ., 278 էջ:
Քսենոփոն 1970, Անաբասիս (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 284 էջ:

Քոսյան Ա. 1998, Տուն Թորգոմայ (առասպել և իրականություն), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի հրատ., 79 էջ:

Алексеев А.Ю. 1992, Скифская хроника (Скифы в VII-IV вв. до н.э.: историко-археологический очерк), Санкт-Петербург, «Петербургкомстат», 206 с.

Алиев И. 1960, История Мидии, т. I, Баку, изд. АН АзССР, 491 с.

Арутюнян Н.В. 2001, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, «Гитутюн», 542 с.

Грантовский Э.А. 1980, Проблемы изучения общественного строя скифов, Вестник древней истории, N 4, с. 128-155.

Дьяконов И.М. 1951, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, Вестник древней истории, N 3, с. 207-252.

Дьяконов И.М. 1956, История Мидии, Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 485 с.

Дьяконов И.М. 1963, Урартские письма и документы, Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 144 с.

Дьяконов И.М. 1981, Малая Азия и Армения около 600 г. до н.э. и северные походы вавилонских царей, Вестник древней истории, N 2, с. 34-64.

Ельницкий Л.А. 1949, Киммерийцы и киммерийская культура, Вестник древней истории, N 3, с. 14-26.

Жебелев С.А. 1953, Северное Причерноморье, Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 388 с.

Иванчик А.И. 1988, Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию, Советская этнография, N 5, с. 38-48.

Иванчик А.И. 1989, О датировке поэмы «Аримаспея» Аристея Проконнесского, Вестник древней истории, N 2, с. 29-49.

Иванчик А.И. 1996, Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VII вв. до н.э., Москва, «Наука», 324 с.

Иванчик А.И. 1999, Современное состояние киммерийской проблемы. Итоги дискуссии, Вестник древней истории, N 2, с. 77-97.

Капанцян Г. 1947, Хайаса – колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, изд. АН АрмССР, 290 с.

Ковалевская В. 1984, Кавказ и аланы. Века и народы, Москва, «Наука», 192 с.

Мартиросян А.А. 1954, Раскопки в Головино, Ереван, изд. АН АрмССР, 116 с.

Мровели Л. 1979, Жизнь картлийских царей. Перевод с древнегруз., предисл. и коммент. Г.В. Цулая, Москва, «Наука», 104 с.

Мурзин В.Ю. 1990, Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса, Киев, «Наукова думка», 88 с.

Пиотровский Б.Б. 1959, Ванское царство (Урарту), Москва, «Восточная литература», 284 с.

Полиен 2002, Стратегемы, пер. с греч. (ред. А. Нефедкин), Санкт-Петербург, «Евразия», 608 с.

Пьянков И.В. 2005, Аристей: путешествие к исседонам, Исседон: альманах по древней истории и культуре, 3, с. 15-35.

Страбон 1964, География, в 17 книгах (ред. С. Утченко), Москва, «Наука», 936 с.

Diodorus of Sicily 1967 – The Library of History, With an English Translation by C.H. Oldfather, In Twelve Volumes, III, Books IV (continued) 59-VIII, London; Cambridge, Massachusetts, “William Heinemann LTD”; “Harvard University Press”, 440 p.

König F. 1934, Älteste Geschichte der Meder und Perser, Leipzig, Verl. «J.C. Hinrich», VIII+66 S.

Luckenbill D. 1927, Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol. II, Chicago, Illinois, "The University of Chicago Press", XII+504 p.

Marquart J. 1901, Ēranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischen Kommentar und historischen und topographischen Excursen, Berlin, Verl. "Weidmannsche Buchhandlung", 373 S.

Polybius 2010-2011, The Histories, Vol. II-IV, Books 3-4, 5-8, 9-15, Translated by W.R. Paton, Revised by F.W. Walbank, C. Habicht, Cambridge, Massachusetts, "Harvard University Press", 576, 624, 640 p.

Posidonius 1972, Translation of the Fragments, Vol. III, L. Edelstein, I.G. Kidd, Cambridge, "Cambridge University Press", 432 p.

Tacitus 1962, The Annals, With an English Translation by J. Jackson, in: Tacitus II, T.E. Page et al. (eds.), Cambridge, Massachusetts, "Harvard University Press", London, «William Heinemann LTD», p. 225-643.

Xydopoulos I. 2015, The Cimmerians: their origins, movements and their difficulties, in: G. Tsetskhladze, A. Avram, J. Hargrave (eds.), The Danubian Lands Between the Black, Aegean and Adriatic Seas, Oxford, Pub. "Archaeopress Archaeology", p. 119-123.

ქართლი სცხოვრება 1955, ქართლისცხოვრება, ტ. I, თბილისი, გამ. «სახელმგამი», 463 გვ.

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ԵՎ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԿԻՄԵՐՆԵՐԻ ՈՒ ՍԿՅՈՒԹՆԵՐԻ ԳՏՆՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Գարեգին Թումանյան

Ամփոփում

Կիմերների և սկյութների մասին վկայություններ կան Աստվածաշնչում: Ըստ ժողովուրդների աղյուսակի, Ասքանազն ու Թոգարմա-Թորգոմը Նոյի թոռան և Հաբեթի որդու՝ Գոմերի որդիներն են: Աստված խոստանում է Իսրայելի ժողովրդի դեմ ուղարկել «Գոմերը և նորա բոլոր գունդերը», այսինքն՝ կիմերներին: Բաբելոնի դեմ ուղղված Երեմիայի կոչում «Ասքանազի թագավորություն» անվան տակ հասկացվում են սկյութները:

Հունարեն հնագույն աղբյուրներն առասպելախառը տեղեկություններ են հաղորդում կիմերների մասին: Հոմերոսն առաջինն է, որ հիշատակում է նրանց: Ոդիսևսը «մեռյալների թագավորություն» ուղևորվելիս հասնում է օվկիանոսի սահմաններին, որտեղ, հավերժական խավարի մեջ, ապրում են կիմերները: Կիմերները հիշատակվում են նաև եփեսոսցի բանաստեղծ Կալլինոսի էլեգիաներից մեկում և Արիստեաս Պրոկոննեսոսցու «Արիմասպեականք» պոեմում: Ըստ Հերոդոտոսի, կիմերներն Ասիա են հասել՝ սկյութների կողմից դուրս մղվելով իրենց բնակավայրերից, իսկ սկյութներն այդ տարածաշրջան են ներխուժել՝ հետապնդելով փախչող կիմերներին: Քսենոփոնը, Պոլիբիոսը, Պոսիդոնիոսը, Դիոդորոս Սիկիլիացին նույնպես տեղեկություններ են հաղորդել այս ցեղախմբերի վերաբերյալ: Կիմերները և սկյութները հիշատակվել են Ստրաբոնի, Հովսեպոս Փլավիոսի, Պլուտարքոսի, Տակիտոսի, Դիոն Կասսիոսի աշխատություններում: Պատմական ասպարեզից սկյութների հեռանալուց հետո էլ նրանց մասին հիշողությունները միանգամից չեն մարում:

Հայ պատմագիրները կիմերներին ու սկյութներին հաճախ դիտում են որպես ազգակիցներ՝ նրանց նույնացնելով հայերի հետ: Կորյունը, խոսելով Հայաստան աշխարհի և *Ասքանազյան* ազգի աստվածապարգև գրի մասին, ակնհայտորեն նկատի ունի հայոց ազգը: Խորենացին Նոյի ժառանգներին թվարկում է հետևյալ հաջորդա-

կանությամբ՝ Հաբեթ, Գամեր/Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ, Հայկ: Անդրադառնալով իրեն առավել սիրելի հայոց թագավորներին՝ նա հիշատակում է Սկայորդու որդի Պարույրին, այլ խոսքով՝ սկյութների առաջնորդ Պարտատուային: Սկյութական տարբեր ցեղերի վերաբերյալ տեղեկություններ են հաղորդում Ագաթանգեղոսը, Եղիշեն, Փավստոս Բուզանդը, Սեբեոսը, Մովսես Կաղանկատվացին, Անանիա Շիրակացին: Հայ պատմագրության մեջ սկյութների մասին կան նաև ուշ հիշատակություններ:

Աստվածաշնչի ու պատմիչների հաղորդումները լրացնում են Հայկական լեռնաշխարհում և հարևան տարածաշրջաններում կիմերների ու սկյութների ներկայության վերաբերյալ մեր իմացությունը, ինչպես նաև պատկերացումները նրանց սովորությունների ու կենցաղի վերաբերյալ:

Բանալի բառեր՝ Աստվածաշունչ, Գոմեր, Ասքանազ, կիմերներ, սկյութներ, պատմագիրներ, Հայկական լեռնաշխարհ:

СВЕДЕНИЯ БИБЛИИ И ИСТОРИОГРАФОВ О НАХОЖДЕНИИ КИММЕРИЙЦЕВ И СКИФОВ НА АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ

Гарегин Туманян

Резюме

О киммерийцах и скифах есть свидетельства в Библии. Согласно «Таблице народов», Аскеназ и Фогарма-Торгом являются сыновьями Гомера – внука Ноя и сына Иафета. Бог обещал послать против народа Израиля «Гомера со всеми отрядами его», т.е. киммерийцев. В книге пророка Еремии под словами «царство Аскеназское» подразумеваются скифы.

Древнейшие источники на греческом языке передают полумифические сведения о киммерийцах. Первым о них упоминает Гомер. Одиссей, отправившийся в «царство мертвых», достиг края океана, где в вечном мраке жили киммерийцы. Киммерийцы также упоминаются в одной из элегий поэта Каллина из Эфеса и в поэме «Аримаспея» Аристея Проконнесского.

Согласно Геродоту, киммерийцы, будучи вытесненными со своих территорий скифами, дошли до Азии. Скифы вторглись в этот регион, преследуя киммерийцев. Ксенофонт, Полибий, Посидоний, Диодор Сицилийский также приводят данные об этих племенах. Киммерийцы и скифы упоминаются в трудах Страбона, Иосифа Флавия, Тацита, Диона Кассия.

Армянские историографы часто рассматривают киммерийцев и скифов как соплеменников, отождествляя их с армянами. Так, Корюн говорит «о данном Богом алфавите *Аскеназского* народа» (очевидно, имея в виду армянский народ) и о стране Армении. Хоренаци перечисляет наследников Ноя в следующей последовательности: Иафет, Гамер/Гомер, Тирас, Торгом, Айк. Обращаясь к армянским царям, он упоминает Паруйра – сына Скайорди, т.е. предводителя скифов Партатуа. О разных скифских племенах сообщают сведения Агафангел, Егише, Фавстос

Бузанд, Себеос, Мовсес Каланкатваци, Анания Ширакаци. В армянской историографии есть также поздние упоминания о скифах.

Сведения Библии и историографов восполняют наши знания о киммерийцах и скифах на Армянском нагорье и в сопредельных регионах, а также наши представления об их обычаях и жизненном укладе

Ключевые слова – Библия, Гомер, Аскеназ, киммерийцы, скифы, историографы, Армянское нагорье.

REPORTS OF THE BIBLE AND HISTORIOGRAPHERS ABOUT THE PRESENCE OF CIMMERIANS AND SCYTHIANS IN ARMENIAN HIGHLAND

Garegin Tumanyan

Abstract

There are evidences about Cimmerians and Scythians in the Bible. According to the "Table of Nations", Ashkenaz and Togarmah-Torgom are the sons of Gomer – the grandson of Noah and the son of Japheth. God promises to send against Israelites "Gomer with all its troops", i.e. Cimmerians. In the call of Jeremiah against Babylon, "the kingdom of Ashkenaz" is mentioned, under which Scythians are presumed. Ancient Greek sources report semi-mythical information about Cimmerians. Homer is the first one who mentions them. On the way to the Kingdom of the Dead, Odysseus reaches the River of Ocean, where, in the eternal darkness, live the Cimmerians. Cimmerians are mentioned also in one of the elegies of Callinus – a poet from Ephesus, and in the poem "Arimaspea" by Aristeas of Proconnesus.

According to Herodotus, Cimmerians came to Asia because of being expelled by Scythians from their territories, and Scythians invaded this region pursuing the running Cimmerians. Xenophon, Polybius, Posidonius, and Diodorus Siculus also reported about the abovementioned tribes. Cimmerians and Scythians are mentioned in the works of Strabo, Josephus Flavius, Plutarch, Tacitus, and Dio Cassius. Memories of them are not quickly blown out even after they leave the historical arena. Armenian historiographers often view Cimmerians and Scythians as related to each other, assimilating them with Armenians. Koryun, when talking about the land of Armenia and the God-granted writing of Ashkenaz nation, apparently means Armenian nation. Moses Khorenats'i lists the descendants of Noah in the following order: Yapheth, Gamer/Gomer, T'iras, T'orgom, Hayk. Talking about his favourite Armenian kings, he mentions Paroyr, the son of Skayordi, in other words – Partatua – the leader of Scythians. Information about different Scythian tribes is provided by Agat'angeghos, Eghishe, Pavstos Buzand, Sebeos, Moses Kaghankatvats'i, Anania of Shirak. In Armenian historiography there are also some later reports about Scythians.

The information provided by the Bible and historians add to our knowledge about the presence of Scythians and Cimmerians in the Armenian Highland and the adjacent territories and improve our understanding of their habits and lifestyle.

Key words – The Bible, Gomer, Ashkenaz, Cimmerians, Scythians, historiographers, Armenian Highland.